

**ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДИВЕРСІЮ
ТА МОЖЛИВІ СПОСОБИ ЇХ ЗАКОНОДАВЧОГО ВИРІШЕННЯ****PROBLEM ASPECTS OF CRIMINAL LIABILITY FOR A DIVERSION
AND POSSIBLE WAYS OF THEIR LEGISLATIVE SOLVING**

Мармура О.З., к.ю.н.,

доцент кафедри кримінального права і кримінології

*Інститут з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції**Львівського державного університету внутрішніх справ*

Пасєка О.Ф., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри кримінального права і кримінології

*Інститут з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції**Львівського державного університету внутрішніх справ*

У статті досліджуються основні проблеми регламентації кримінальної відповідальності за диверсію у законодавстві України. Обґрунтовано, що захист національної безпеки України є першочерговим завданням як органів державної влади в цілому, так і кожного громадянина зокрема. Забезпечення реалізації цього завдання на належному рівні вимагає, у тому числі, наявності ефективних засобів кримінально-правового реагування на суспільно небезпечні посягання у цій сфері.

З'ясовано, що проблемні аспекти відповідальності за вчинення вказаного суспільно небезпечного діяння у першу чергу зумовлені застарілою конструкцією складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 113 Кримінального кодексу України, діаметрально протилежними чи значно відмінними поглядами науковців щодо визначення змісту окремих ознак цього злочину, помилками подекуди істотними правоохоронної та судової практики тощо.

Основними недоліками регламентації відповідальності за диверсію за законодавством України визначено передусім недосконалість складу цього кримінального правопорушення, оскільки у багатьох випадках зміст ознак цього суспільно небезпечного діяння законодавчо не визначено, а доктрина кримінального права щодо цього аспекту чітких відповідей не дає. Встановлено, що вказані проблеми виникають із визначенням предмета складу цього кримінального правопорушення, форм об'єктивної сторони, моменту його закінчення, встановлення такої обов'язкової для цього складу ознаки суб'єктивної сторони як мета. Окрім того, звернута увага на наявність низки проблемних аспектів у судовій практиці щодо тлумаченням положень складу диверсії провозагосувачем; ігнорування, подекуди, судами необхідності встановлення ознак, які є обов'язковим для цього складу. Також наголошується, що однією із істотних проблем відповідальності за диверсію є, як видається, надмірна диференціація відповідальності в кримінальному законодавстві України за схожі, а подекуди аналогічні діяння. З огляду на це розглянуто низку суміжних складів кримінальних правопорушень, а також визначено ключові відмінності між ними.

На підставі проведеного дослідження запропоновано низку змін та доповнень до кримінального законодавства України в частині регламентації кримінальної відповідальності за вчинення диверсії.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, склад кримінального правопорушення, ознаки складу кримінального правопорушення, національна безпека, диверсія.

The article examines the main problems of regulation of criminal liability for a diversion in the legislation of Ukraine. It is substantiated that the protection of the national security of Ukraine is the primary task of the state authorities and of each citizen too. Ensuring the implementation of this task at the proper level requires, among other things, the availability of effective means of criminal law response to socially dangerous encroachments in this area.

It has been found that the problematic aspects of liability for the commission of this socially dangerous act are primarily due to the outdated construction of the corpus delicti, provided for in Art. 113 of the Criminal Code of Ukraine, diametrically opposed or significantly different views of scientists regarding the definition of the content of individual features of this crime, sometimes, significant errors of law enforcement and judicial practice, etc.

The main shortcomings of the regulation of liability for diversion under the legislation of Ukraine are, first of all, the imperfection of the corpus delicti of this criminal offense, since in many cases the content of the signs of this socially dangerous act is not legally defined, and the doctrine of criminal law does not give clear answers to this aspect. It has been established that the specified problems arise with the definition of the object of the composition of this criminal offense, the forms of the objective side, the moment of its completion, the establishment of such a mandatory feature of the subjective side as the purpose. In addition, attention was drawn to the presence of a number of problematic points in judicial practice regarding the interpretation of provisions on the corpus delicti of sabotage by the law enforcer; ignoring by the courts in some cases the need to establish the features mandatory for this corpus delicti. It is also emphasized that one of the significant problems of liability for sabotage is the excessive differentiation of liability in the criminal legislation of Ukraine for similar, and in some cases, the same acts. In view of this, a number of related criminal offenses were considered, and the key differences between them were also determined.

On the basis of the conducted research, a number of changes and additions to the criminal legislation of Ukraine in terms of regulation of criminal responsibility for committing diversion are proposed.

Key words: criminal liability, corpus delicti, signs of the corpus delicti, national security, diversion.

Постановка проблеми. Захист національної безпеки від будь-яких посягань, особливо суспільно небезпечних має важливе значення для будь-якої цивілізованої держави. Збройна агресія РФ проти України у цьому разі є хоча й негативним, однак досить яскравим прикладом. З огляду на це забезпечення захисту усіх сфер національної безпеки є першочерговим завданням. Проте реалізація цього завдання залежить від багатьох чинників, одним із яких є належний кримінально-правовий механізм реагування держави на факти вчинення суспільно небезпечних діянь у цій сфері.

Кримінальний кодекс України містить розділ, який присвячений регламентації відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки. Усім відомі події зумовили коригування низки норм, доповнення розділу I Особливої частини КК України новими складами кримінальних правопорушень, що загалом виправдано в умовах воєнного стану. Проте, окремі статті цього розділу надалі залишаються «надбаням» радянського періоду, їх зміст не відповідає сучасним реаліям, а отже потребує як теоретичного, так і законодавчого редагування.

Одним із таких складів є склад кримінального правопорушення, передбачений ст. 113 КК України. Аналіз наукових праць, і особливо аналіз судової практики засвідчує низку проблем як чисто теоретичного характеру, так і проблем застосування положень цієї статті в практичній площині. Обумовлено це передусім тим, що до 2013 року правоохоронна та судова практика щодо складу диверсії наближалася до нуля, а теоретиків на той час все більш менш влаштовувало. Однак, ситуація змінилась, кардинально, і саме практичне застосування положень вказаної статті виявило низку критичних проблем, які вочевидь мають знайти своє вирішення. З урахуванням різкого збільшення загроз національній безпеці України виникла нагальна потреба у перегляді складу цього кримінального правопорушення, і, відповідно його адаптації до умов сьогодення.

Парадокс ситуації полягає ще й у тому, що попри складність цієї проблематики на сьогодні в Україні фундаментальних праць предметом яких є кримінально-правовий аналіз складу диверсії є досить мало. На монографічному рівні цій тематиці присвятив свою працю А.С. Климосюк, який у 2018 році захистив дисертацію на тему: «Кримінальна відповідальність за диверсію» [1].

Інші наукові пошуки знаходили своє втілення у наукових статтях, тезах різного роду науково-практичних заходів, коментарях до КК України тощо. Однак й тут слід наголосити, що наявні дослідження у цьому напрямку здійснювались переважно крізь призму редакції ст. 113 КК України, яка в повній мірі не відповідає сучасним аспектам правозастосування.

Зазначене вище, а також євроінтеграційний напрям розвитку України, а отже й потреба гармонізації нашого законодавства до європейського, обумовлює потребу у проведенні подальших досліджень положень чинного кримінального законодавства щодо відповідальності за диверсію та вироблення чітких пропозицій до удосконалення положень КК України.

Мета дослідження – дослідити основні проблемні аспекти кримінального відповідальності за диверсію за законодавством України, а також визначити можливі способи їх законодавчого вирішення.

Вклад основного матеріалу. Останнє десятиліття зумовило, нажаль, появу правоохоронної та судової практики застосування окремих положень кримінального законодавства, які до того перебували фактично в режимі «очікування», особливо це стосується кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки, оскільки більшість із них, враховуючи їх специфіку, у практичній площині не знаходили свого втілення, або ж така практика мала поодинокий характер. Зазначене безумовно стосується й складу диверсії, адже невинуватим нічим агресія РФ обумовила активну реалізацію положень ст. 113 КК України як у правоохоронній, так і судовій сферах. Саме практичне застосування положень цієї статті дало змогу виявити низку істотних проблем, пов'язаних із її редакцією. Виникнення чималої кількості помилок у практиці застосування положень ст. 113 КК України обумовлює потребу в науковому обґрунтуванні і подальшому законодавчому закріпленні змін у редакцію цієї статті.

Дослідження теоретичних здобутків доктрини кримінального права щодо складу диверсії, а також судової практики в Єдиному реєстрі судових рішень (до моменту обмеження доступу до вироків із цієї категорії справ) дає підстави виокремити низку теоретичних проблем, які мають безпосередньо практичне значення. Очевидно, що таких проблем є чимало, проте з огляду на обмежений обсяг статті увагу приділено буде найбільш очевидним проблемним аспектам, вирішення яких, особливо в умовах воєнного стану набувають неабиякого значення.

Не вдаючись до полеміки спробуємо визначити проблеми, які виникають у теоретичній та практичній пло-

щині щодо застосування положень ст. 113 КК України та можливі шляхи їх вирішення.

До основних проблем, пов'язаних із визначенням ознак складу цього кримінального правопорушення та практики його застосування, на нашу думку, належать:

- 1) проблеми, пов'язані із визначенням видів предмету складу диверсії та їх змісту;
- 2) проблеми, пов'язані із визначенням форм об'єктивної сторони диверсії, моменту закінчення злочину тощо;
- 3) проблеми, пов'язані із можливістю застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб при вчиненні диверсії;
- 4) проблеми, пов'язані із ознаками суб'єктивної сторони складу диверсії;
- 5) проблеми, пов'язані з кваліфікацією та розмежуванням із суміжними складами;
- 6) проблеми карантності диверсії.

З огляду на зазначене перша із проблем зумовлена дещо специфічним визначенням законодавцем предмету складу диверсії. Йдеться про те, що таке його визначення, по-перше, надто забарвлене радянським підходом, і не враховує сучасних реалій, по-друге, навіть у разі, якщо проігнорувати попередньо зазначене, то зазвичай немає, окрім деяких винятків, ні законодавчого визначення змісту таких предметів, ні єдності теоретичних поглядів щодо цього питання. Загалом науковці одностайні у тому, що до предмету складу цього кримінального правопорушення належать: об'єкти, що мають важливе народногосподарське чи оборонне значення; об'єкти радіоактивного забруднення; об'єкти тваринного світу; об'єкти рослинного світу. Проте, з усього переліку законодавче визначення отримали лише об'єкти тваринного світу [2] та об'єкти рослинного світу [3]. Інші різновиди предмету диверсії залишилися поза увагою законодавця і відповідно стали предметом не одного дослідження науковців.

Особливої уваги заслуговують об'єкти, що мають важливе народногосподарське та оборонне значення. На сьогодні визначення «важливості» того чи іншого об'єкта буде інтуїтивно, звісно з урахуванням всіх обставин справи, вирішуватись особою, яка розслідуватиме справу. Це, безумовно, свідчить про неефективність використання законодавцем саме такого формулювання предмета диверсії, і відповідно, потребує внесення змін до ст. 113 КК України. Окрім того, аналіз наукових праць різного рівня дає підстави стверджувати, що серед вчених немає єдності й у визначенні переліку таких об'єктів, оскільки він може налічувати кілька видів в одного автора до кількох десятків видів в іншого [4, с. 102; 5, с. 39; 6, с. 21].

Слід зазначити, що у цьому аспекті аналіз судової практики, до обмеження доступу до нього, засвідчує, що предметом диверсії як правило виступали об'єкти залізничного і дорожнього руху (мости, шляхи сполучення, рухомий склад), і лише в одному випадку це була військова частина на якій зберігалися паливно-матеріальні цінності. Відповідно й аналіз судової практики не дає можливості чітко визначити повний перелік таких об'єктів.

З огляду на це вбачається, що ні перелік, ні особливо зміст предмету складу диверсії не відповідає сучасним викликам, а отже ця ознака складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 113 КК України повинна бути змінена.

Неабиякі дискусії в науковому середовищі виникають щодо визначення змісту об'єктивної сторони диверсії, її форм, моменту закінчення, можливості вчинення цього злочину шляхом бездіяльності. Левова частина науковців, і це обґрунтовано з огляду на диспозицію цієї статті, стверджує, що диверсію можливо вчинити виключно активними діями [7, с. 68–69; 8, с. 277; 9, с. 61]. Аргумент у цьому разі істотний, у статті чітко вказано, що об'єктивну сторону цього злочину утворюють вчинення вибухів, під-

палів та інших дій. Однак, погоджуємося із науковцями, які звертають увагу на те, що масове знищення людей, заподіяння тілесних ушкоджень чи іншої шкоди їхньому здоров'ю, зруйнування або пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське чи оборонне значення і так далі можуть бути зумовлені й бездіяльністю винної особи, зокрема при використанні природних сил чи процесів, невиконанні своїх службових чи професійних обов'язків тощо [10, с. 132].

Звісно, з огляду на зміст диспозиції статті, вчинення диверсії бездіяльністю виключається, проте з практичної точки зору це цілком можливо, а це у свою чергу зумовлює потребу у перегляді об'єктивної сторони цього складу кримінального правопорушення.

Крім того, законодавець, як видається, не обґрунтовано використовує для позначення форм об'єктивної сторони диверсії множини, адже буквальне тлумачення свідчить про наявність в діях особи складу саме цього кримінального правопорушення лише у разі, якщо особа вчинила кілька вибухів, кілька підпалів тощо. Хоча практика, і це логічно, вбачає ознаки диверсії й при вчиненні одної із зазначених дій, звісно при наявності усіх інших обов'язкових ознак. При цьому не слід забувати, що теорія, практика, в тому числі позиція Пленуму Верховного Суду України щодо інших складів кримінальних правопорушень як би це банально не було під множиною розуміє множини (наприклад, скриньки з бюлетенями – ч. 3 ст. 158³, боєприпасів – ст. 262 КК України тощо). Отже, й у цьому аспекті коригування статті необхідне.

Проблеми об'єктивної сторони диверсії цим не обмежуються. Немає єдності у поглядах науковців щодо моменту закінчення цього правопорушення. В першу чергу дискусія виникає щодо того чи це кримінальне правопорушення із матеріальним чи формальним складом. Досліджуючи цей аспект О.А. Чуваков зазначає, що окремі науковці момент закінчення, пов'язують із моментом настання руйнувань, пошкоджень, масових отруєнь тощо, що свідчить про наявність саме матеріального складу кримінального правопорушення. Хоча іншими дослідниками таке твердження спростовується і наголошується на тому, що склад диверсії – формальний [11, с. 176]. Хоча в науці можна віднайти щонайменше ще два підходи до визначення моменту закінчення диверсії. Зокрема, В.Я. Тацій робить висновок, що склад цього правопорушення є усіченим [12, с. 26; 13, с. 35]. Ще один спосіб – диференціація моменту закінчення залежно від конкретної форми об'єктивної сторони складу диверсії [14, с. 200].

Наступний проблемний аспект, пов'язаний із з можливістю застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб за диверсію. Згідно п. 4 ч. 1 ст. 93³ КК України умовами застосування таких заходів є: по-перше, диверсію вчинила уповноважена особа юридичної особи (службова особа юридичної особи, а також інша особа, яка відповідно до закону, установчих документів юридичної особи чи договору мають право діяти від імені юридичної особи); по-друге, диверсія вчинена уповноваженою особою від імені юридичної особи; по-третє, диверсія вчинена уповноваженою особою в інтересах юридичної особи (призвели до отримання юридичною особою неправомірної вигоди або створили умови для отримання такої вигоди, або були спрямовані на ухилення від передбаченої законом відповідальності). У цьому разі увагу слід звернути на третю умову, яка виключає можливість їх застосування до юридичних осіб у разі вчинення диверсії не в її інтересах. Така позиція законодавця видається нелогічною, оскільки лише в поодиноких випадках диверсія, враховуючи характер цього кримінального правопорушення, сприятиме отриманню юридичною особою неправомірної вигоди або ж будуть створені умови для отримання такої вигоди. Відповідно за відсутності цієї умови заходи кримінально-правового

характеру до юридичної особи при вчиненні диверсії не застосовуватимуться, що вважаємо не вельми обґрунтованим.

Проблемною, особливо з огляду на наявну судову практику, є й така ознака складу диверсії як мета. Враховуючи, що законодавець безпосередньо у статті визначив, що мета ослаблення держави є обов'язковою ознакою диверсії, то її відсутність виключає відповідальність особи саме за цією статтею. Йдеться про те, що саме мета є тією розмежувальною ознакою, яка з одного боку вказує саме на склад диверсії, з іншого – дає можливість відмежувати диверсію від інших суміжних складів кримінальних правопорушень (наприклад, терористичного акту, умисного знищення чи пошкодження майна тощо). Проте, аналіз судової практики засвідчує, що у чималій кількості вироків суд ігнорує цю ознаку суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Зазвичай суди у своїх вироків вказують, що особа вчинила те чи інше діяння з метою ослаблення держави, без жодних аргументів, які би це доводили. В інших випадках мета ігнорується, і про неї взагалі навіть у вироків не згадується (наприклад, справи за номером 323/4072/14-к, 623/1958/16-к, 315/489/16-к), а в поодиноких випадках у вирокі вказується, що метою вчинення диверсії було: власне збагачення (справа № 323/684/16-к); вчинення вибуху на залізниці (501/4474/15-к). Є й зовсім унікальні приклади, коли у вирокі вказано, що метою вчинення диверсії є вчинення диверсії або вчинення диверсійного акту (наприклад, справи № 324/2130/16-к; 415/3149/16-к). З огляду на це видається, що мета у цьому складі кримінального правопорушення спричиняє більше шкоди ніж приносить користі.

Черговим проблемним аспектом відповідальності за диверсію є наявність у КК України низки складів, які за більшістю ознак фактично дублюють її. Так, до суміжних щонайменше можна віднести п. 5 ч. 2 ст. 115 – умисне вбивство, вчинене способом для життя багатьох осіб; ст. 194 – умисне знищення чи пошкодження майна; ст. 194¹ – умисне знищення або пошкодження об'єктів електроенергетики; ст. 245 – знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу; ст. 252 – умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду; ст. 270¹ – умисне знищення або пошкодження об'єктів житлово-комунального господарства; ст. 277 – Пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів; ст. 292 – пошкодження об'єктів магістральних або промислових нафто-, газо-, конденсатопроводів та нафтопродуктопроводів; ст. 294 – масові заворушення тощо. У цьому разі ця проблема безпосередньо пов'язана із попередньою. Оскільки, не применшуючи значення об'єкту складу кримінального правопорушення, саме мета у цьому разі є ключовим інструментом для розмежування складів вказаних кримінальних правопорушень, а процес її доведення є досить складним, а подекуди нездійсненним завданням.

Істотні недоліки є у караності диверсії. Йдеться не скільки про межі санкції, скільки про судову практику призначення покарання за вчинення цього злочину. Аналіз судовою практики свідчить про те, що у разі вчинення особою диверсії у сукупності з іншими менш тяжкими злочинами, остаточне покарання винному призначалось, як правило, шляхом поглинання менш суворого покарання більш суворим покаранням. І лише в поодиноких випадках суд визначав остаточне покарання шляхом часткового складання призначених покарань (наприклад, справи за № 323/684/16-к, 323/4072/14-к тощо).

Які ж способи усунення зазначених статей. Видається їх три: 1) залишити редакцію ст.113 КК України без змін; 2) виключити з КК України склад диверсії, а вчинене кваліфікувати за іншими статтями Особливої частини КК України; 3) внести у склад цього кримінального правопорушення відповідні зміни.

Третій варіант мабуть найбільш прийнятний. З огляду на це, не претендуючи на беззаперечність своєї позиції,

спробуємо запропонувати зміни у редакцію ст. 113 КК України, які б усували зазначені вище проблеми і враховували сучасні реалії.

Відповідно пропонуємо внесення таких змін до ст. 113 КК України:

1) предметом диверсії, як варіант, можна визнати об'єкти критичної інфраструктури, тобто, підприємства та установи (незалежно від форми власності) таких галузей, як енергетика, хімічна промисловість, транспорт, банки та фінанси, інформаційні технології та телекомунікації (електронні комунікації), продовольство, охорона здоров'я, комунальне господарство, що є стратегічно важливими для функціонування економіки і безпеки держави, суспільства та населення, оскільки: по-перше, посягання саме на ці об'єкти можуть спричинити шкоду національній безпеці України; по-друге, це поняття, на відміну від тих, що містяться у чинній редакції ст. 113 КК України, законодавством визначено. Відповідно відмовитись від використання у цій статті понять «об'єктів, які мають важливе народногосподарське значення» та «об'єктів, які мають важливе оборонне значення»;

2) відмовитись від використання при визначенні форм об'єктивної сторони диверсії множини (вчинення вибухів, підпалів або інших дій);

3) законодавчо закріпити можливість вчинення диверсії не лише активними діями, але й бездіяльністю. Відповідно при формулюванні об'єктивної сторони диверсії використовувати термін «діяння»;

4) виключити зі статті 113 КК України такі форми об'єктивної сторони, як вчинення дій, спрямованих на масове знищення людей, заподіяння тілесних ушкоджень чи іншої шкоди їхньому здоров'ю, радіоактивне забруднення, масове отруєння, поширення епідемій, епізоотій та епіфітотій. З урахуванням характеру зазначених дій кваліфікувати їх за іншими статтями Особливої частини КК України (умисне вбивство, геноцид, умисні тяжкі, середньої тяжкості чи легкі тілесні ушкодження тощо), або за наявності підстав визнавати способами вчинення диверсії (до прикладу, радіоактивне забруднення як спосіб посягання на об'єкт критичної інфраструктури). У разі спричинення посяганням на об'єкт критичної інфраструктури шкоди життю чи здоров'ю осіб, довікілью і т.д., діяння за наявності підстав слід кваліфікувати за сукупністю кримінальних правопорушень;

5) зважаючи на певну непослідовність законодавця у пунктах 3 та 4 ч. 1 ст. 96³ КК України щодо визначення підстав застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру вбачається доцільним внести зміни до п. 4 ч. 1 ст. 96³ КК України і передбачити можливість застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб за вчинення її уповноваженою особою від імені юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених статтями 109, 110, 113, 146, 147, частинами другою-четвертою статті 159-1, статтями 160, 260, 262, 436, 437, 438, 442, 444, 447 КК України. Відповідно словосполучення «та в інтересах» з цієї статті виключити;

6) відмовитись від використання у ст. 113 КК України мети – ослаблення держави, а також словосполучення «спрямованих на», оскільки у своїй сукупності вони виключають можливість вчинення диверсії з непрямым умислом. Крім того, судова практика свідчить про неможливість у більшості випадків довести спрямованість умислу винного на досягнення саме цієї мети, а тому судами України вона ігнорується. Відповідно, з урахуванням родового об'єкта злочинів, передбачених розділом I Особливої частини КК України, пропонується вказати у диспозиції статті 113, що діяння вчинюється на шкоду національній безпеці України. У цьому разі для кваліфікації не матиме значення чи особа вчиняла таке діяння з метою ослаблення держави чи з метою отримання, до прикладу, матеріально винагороди. Основне, що таким діянням створено загрозу спричинення шкоди національній безпеці України, чи таку шкоду безпосередньо вже спричинено;

7) пропонуємо диверсію визначити як умисне вчинення діяння на шкоду національній безпеці України, що створило загрозу спричинення істотної шкоди об'єкту критичної інфраструктури.

Висновки. Наведені аспекти кримінальної відповідальності за диверсію лише частково відображають комплекс кримінально-правових проблем пов'язаних із протидією загрозам національній безпеці, в тому числі у разі вчинення різного роду диверсійних актів. Запропоновані способи їх законодавчого усунення відображають виключно суб'єктивне бачення авторів і, відповідно, засвідчують потребу у подальших ґрунтовних наукових дослідженнях як у сфері кримінального законодавства загалом, так і у сфері охорони національної безпеки зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Климосюк А.С. Кримінальна відповідальність за диверсію : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2018. 237 с.
2. Про тваринний світ: Закон України від 13 грудня 2001 року № 2894-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14#Text> (дата звернення: 11.11.2023).
3. Про рослинний світ: Закон України від 9 квітня 1999 року № 591-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/591-14#Text> (дата звернення: 12.11.2023).
4. Климосюк А.С. Про кримінально-правову характеристику предметів диверсії та необхідність удосконалення їх законодавчого формулювання в статті 113 Кримінального кодексу України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія юридична*. Випуск 5. Т. 2. 2016. С. 101–106.
5. Картавцев В.С. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (наукові засади кваліфікації): навч. посібник. К.: вид-во Національної академії СБ України. 2004. 57 с.
6. Селецький С.І. Кримінальне право України. Особлива частина: навч. посібник. К.: Центр учбової літератури. 2008. 496 с.
7. Чуваков О.А. Кримінально-правова протидія злочинам проти основ національної безпеки України: теорія і практика: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.08 / Одеський національний університет імені І. І. Мечнікова; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. К. 2017. 468 с.
8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 9-те вид., перероб. та допов. К.: Юридична думка. 2012. 1316 с.
9. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Т.1. Луганськ: видавництво «Елтон-2». 2012. 780 с.
10. Бантишев О.Ф., Шамара О.В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації): монографія. 3-є вид., перероб. і допов. Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність». 2014. 240 с.
11. Діордіца І.В., Ліпкан В.А. Національна безпека України: кримінально-правова охорона: навч. посіб. Київ: вид-во КНТ. 2007. 292 с.
12. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / М. І. Бажанов та ін.; за ред.: М. І. Бажанов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій. Київ: Харків: Юрінком Інтер; Право. 2001. 494 с.
13. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Х.: Право. 2015. 680 с.
14. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: спец. вип. / П. П. Андрушко та ін.; наук. ред. С. С. Яценко. Київ: Юрінком Інтер, 1994. 797 с.